

BƏDİİ MƏDƏNİYYƏT
ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КУЛЬТУРА
ARTISTIC CULTURE

UOT 791.43/.45

DOI 10.65058/RSGI6174

AZƏRBAYCAN KİNOSUNDA PSIXOLOJİ DRAM
JANRININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİNİN ELMI-TƏHLİLİ

ABBASAĞA ƏLİZADƏ*

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin dissertantı

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5159-3327>

E-mail: abbasaga.alizade@mail.ru

Sitat gətirmək üçün: Əlizadə A. Azərbaycan kinosunda psixoloji dram janrının formalaşması və inkişaf mərhələlərinin elmi-təhlili // – Bakı: Musiqi dünyası. Beynəlxalq Elmi Musiqi Jurnalı, – 2025. Vol.27/№4 (105), – s.39-51.

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan kinematografiyasında psixoloji dram janrının formalaşması və inkişaf mərhələləri elmi-nəzəri müstəvidə təhlil edilir. Tədqiqatın aktuallığı milli kinoda psixoloji obrazın və daxili konfliktin estetik modelləşdirilməsi probleminin çağdaş sənətsünaslıq baxımından yenidən dəyərləndirilməsi zərurəti ilə şərtlənir. Araşdırmanın məqsədi Azərbaycan kinosunda psixoloji dram janrının əsas ideya-məzmun xüsusiyyətlərini, poetik-estetik prinsiplərini və aparıcı ekran nümunələri əsasında inkişaf trayektoriyasını müəyyən etməkdir. Tədqiqat çərçivəsində janrın tipoloji xüsusiyyətləri müxtəlif dövrlərə aid filmlərin sistemli təhlili əsasında ümumiləşdirilir və konseptual nəticələr çıxarılır. Seçilmiş metodoloji yanaşmalar psixoloji dramizmin kino dilində ifadə mexanizmlərini çoxşaxəli şəkildə araşdırmağa imkan verir. Tədqiqatda struktur-semiotik, müqayisəli-tarixi və psixoanalitik metodlardan istifadə edilmişdir. Nəticə olaraq müəyyən edilmişdir ki, psixoloji dram janrı Azərbaycan kinosunda fərdi şüurun, kollektiv yaddaşın və sosial reallıqların sintezini əks etdirən aparıcı estetik istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Məqalənin nəticələri milli kino tarixinin elmi interpretasiyası və kino nəzəriyyəsinin tədrisi baxımından nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Azərbaycan kinosu, psixoloji dram, kinoestetika, daxili konflikt, obraz sistemi, ekran psixologiyası.

* © Abbasəğa Əlizadə, 2025

Giriş.

Dünya kinematoqrafiyasında psixoloji dram janrı insanın daxili aləminin, şüuraltı proseslərinin və mənəvi ziddiyyətlərinin bədii ifadəsi kimi xüsusi yer tutur. Bu janrda hadisələrin xarici inkişaf dinamikasından daha çox, qəhrəmanın daxili transformasiyaları, mənəvi seçimləri və psixoloji sarsıntıları əsas dramaturji xətti müəyyənləşdirir. Azərbaycan kinosu da öz tarixi inkişaf mərhələlərində bu estetik istiqamətdən kənarda qalmamış, milli mentaliteti və tarixi-sosial reallıqları əks etdirən psixoloji dram nümunələri ilə zənginləşmişdir. Xüsusilə XX əsrin ikinci yarısından etibarən milli kinoda fərdi psixologiyanın və daxili konfliktlərin ekran həllinə artan maraq müşahidə olunur. Bu proses rejissor düşüncəsinin dərinləşməsi və kino dilinin semantik imkanlarının genişlənməsi ilə sıx bağlıdır. Psixoloji dram janrı vasitəsilə insanın cəmiyyətlə, zamanla və öz daxili “mən”i ilə münasibətləri çoxqatlı bədii sistem daxilində təqdim edilir. Janrın poetik strukturu vizual simvollar, pauzalar, daxili monoloqlar və metaforik təsvir vasitələri ilə zənginləşir. Bu xüsusiyyətlər psixoloji dramatizmi Azərbaycan kinosunun estetik identifikasiyasında mühüm göstəriciyə çevirir.

Tədqiqatın aktuallığı Azərbaycan kinosunda psixoloji dram janrının yalnız janr kimi deyil, həm də milli kino dilinin formalaşmasında aparıcı estetik model kimi elmi təhlilinə ehtiyacla bağlıdır. Məqalədə psixoloji dram janrının formalaşma səbəbləri, inkişaf mərhələləri və aparıcı ekran nümunələri əsasında əsas ideya-estetik xüsusiyyətləri araşdırılır. Eyni zamanda, janrın sosial-mədəni kontekstlə qarşılıqlı əlaqəsi və tarixi mərhələlər üzrə semantik transformasiyası diqqət mərkəzinə çəkilir. Psixoloji dramın milli kinoda realist və modernist estetik tendensiyalarla vəhdəti xüsusi təhlil obyektinə çevrilir. Tədqiqatın fərziyyəsi ondan ibarətdir ki, psixoloji dram janrı Azərbaycan kinosunda cəmiyyətin keçid dövrləri, sosial travmalar və fərdi məsuliyyət anlayışlarının bədii inikasının əsas vasitələrindən biridir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti Azərbaycan kinosunda psixoloji dram janrının estetik və semantik xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə təhlil olunması, janrın formalaşma və inkişaf mərhələlərinin elmi-nəzəri kontekstdə ümumiləşdirilməsi ilə müəyyənləşir. Aparılan araşdırma milli kino tarixində psixoloji obrazın və daxili konfliktin bədii modelləşdirilməsi problemlərinin kino nəzəriyyəsi prizmasından yenidən dəyərləndirilməsinə imkan yaradır və psixoloji dramatizmin milli kino dilinin formalaşmasındakı rolunu konseptual səviyyədə əsaslandırır. Bu baxımdan tədqiqat nəticələri Azərbaycan kinoşünaslığında janr nəzəriyyəsinin inkişafına və psixoloji kino təhlillərinin metodoloji bazasının genişləndirilməsinə töhfə verir.

Materiallar və metodlar.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr ali məktəblərdə kino tarixi, kino nəzəriyyəsi və ekran sənəti üzrə tədris prosesində, eləcə də psixoloji dram janrına həsr olunmuş mühazirə və seminar materiallarının hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Bundan əlavə, araşdırmanın nəticələri kino tənqidçiləri, gənc rejissorlar və ssenaristlər üçün psixoloji obrazın qurulması, daxili konfliktin ekran ifadəsi və vizual-estetik həll yollarının müəyyənəşdirilməsi baxımından metodoloji istiqamətverici xarakter daşıyır.

Tədqiqat nəzəri-analitik xarakter daşıyır və empirik eksperimentə deyil, kino nəzəriyyəsinin konseptual və metodoloji yanaşmalarına əsaslanır. Araşdırmanın əsas materiallarını Azərbaycan kinosunun müxtəlif tarixi mərhələlərində istehsal olunmuş və psixoloji dram janrına aid olan seçilmiş ekran əsərləri təşkil edir. Bu filmlər janrın formalaşma və inkişaf mərhələlərini, eləcə də psixoloji dramizmin estetik xüsusiyyətlərini əks etdirməsi baxımından tipoloji əhəmiyyət kəsb edən nümunələr kimi müəyyənəşdirilmişdir. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji bazası dünya və milli kinoşünaslıqda psixoloji kino, kino dili və janr nəzəriyyəsinə dair mövcud elmi yanaşmalara söykənir. Struktur-semiotik yanaşma A. Bazin, D.Borduell və K.Tompsonun kino məkanının, vizual strukturun və dramaturji quruluşun semantik funksiyalarına dair konsepsiyaları əsasında tətbiq edilmişdir. Bu metod ekran məkanının, vizual simvolikanın və obraz sisteminin daxili əlaqələrinin təhlilinə imkan vermişdir. Psixanalitik metodoloji yanaşma K.Yunqun şüuraltı proseslər, daxili konflikt və arxetip anlayışlarına dair nəzəri müddəaları əsasında obrazların psixoloji strukturlarının şərhində istifadə olunmuşdur. Bu yanaşma qəhrəmanların mənəvi seçimləri, daxili gərginlikləri və psixoloji sarsıntıların kino dili vasitəsilə necə modelləşdirildiyini izah etməyə imkan yaratmışdır. Məsələn, K. Yunqun kollektiv şüuraltı və arxetiplər nəzəriyyəsinə görə, arxetiplər mədəni və bədii obrazlarda simvolik formalarda təzahür edərək fərdi psixoloji təcrübəni ümumiləşdirilmiş mənalar səviyyəsinə yüksəldir [7, s.79-81].

Müqayisəli-tarixi metod psixoloji dram janrının Azərbaycan kinosunda formalaşma və inkişaf mərhələlərinin müəyyənəşdirilməsində, müxtəlif dövrlərə aid ekran nümunələrinin estetik və ideya-məzmun xüsusiyyətlərinin qarşılaşdırılmasında tətbiq edilmişdir. Bu metod janrın tarixi transformasiyasını sosial, ideoloji və mədəni kontekst daxilində izləməyə şərait yaratmışdır. Seçilmiş metodoloji yanaşmaların kompleks şəkildə tətbiqi psixoloji dram janrının estetik, ideya-məzmun və bədii ifadə xüsusiyyətlərinin sistemli və çoxqatlı şəkildə araşdırılması zərurəti ilə əsaslandırılır.

Psixoloji dramda obrazın daxili dünyası və zaman-məkanın estetik funksiyası.

Psixoloji dram janrının Azərbaycan kinosunda mövqeyini dərin elmi təhlilə cəlb etmək üçün ilk növbədə janrın ümumi estetik və funksional xüsusiyyətlərini milli kino kontekstində nəzərdən keçirmək zəruridir. Janrın yalnız forma və mövzu çərçivəsində deyil, həm də kino dilinin semantik strukturu daxilində necə fəaliyyət göstərdiyini müəyyənləşdirmək, onun bədii təsir mexanizmlərinin üzə çıxarılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu yanaşma psixoloji dramatizmin Azərbaycan kinosunda təsadüfi estetik meyl deyil, məqsədyönlü bədii sistem kimi formalaşdığını əsaslandırmağa imkan verir. Azərbaycan kinematoqrafiyasının tarixi inkişaf mərhələləri göstərir ki, psixoloji dram janrı milli kino dilinin təşəkkülündə və inkişafında mühüm rol oynamışdır. Sosial dəyişikliklər, tarixi sarsıntılar və ideoloji transformasiyalar fonunda insanın daxili aləminə yönələn maraq tədricən kino təhkiyəsinin aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu kontekstdə psixoloji dram janrı, cəmiyyətin kollektiv təcrübəsini fərdi talelər üzərindən şərh edən bədii vasitə kimi aktualıq qazanmışdır. Janrın Azərbaycan kinosunda formalaşması təkcə dünya kinematoqrafiyasındakı estetik tendensiyaların təsiri ilə deyil, eyni zamanda milli mentalitet, sosial-mədəni mühit və tarixi yaddaşın spesifik xüsusiyyətləri ilə şərtlənmişdir. Məhz bu amillər psixoloji dramatizmin milli kino mühitində özünəməxsus poetik-estetik keyfiyyətlər qazanmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan psixoloji dram janrının təhlili milli kino dilinin dərin qatlarının açılmasına xidmət edir. Bu ümumi nəzəri kontekstdən çıxış edərək, Azərbaycan kinosunda psixoloji dram janrının spesifik bədii xüsusiyyətləri, obrazların daxili dünyasının ekran ifadə formaları və janrın estetik funksiyaları daha ətraflı şəkildə araşdırmağa çalışacağıq.

Azərbaycan kinosunda psixoloji dram janrı yalnız hadisələrin xarici ardıcılığını təsvir etməklə kifayətlənməyərək, ilk növbədə qəhrəmanın daxili dünyasını, mənəvi dilemmasını və psixoloji sarsıntılarını vizual-estetik müstəvidə ifadə etməsi ilə səciyyələnir. Bu janrda dramaturji gərginlik daha çox süjet xəttinin dinamik inkişafından deyil, obrazın daxili vəziyyətinin dəyişməsindən, onun şüuraltı impulslarının və mənəvi seçimlərinin toqquşmasından yaranır. Psixoloji dramın mühüm xüsusiyyətlərindən biri hadisələrin obyektiv zaman və məkan koordinatlarından çox, qəhrəmanın subyektiv təcrübəsi və daxili zaman anlayışı üzərində qurulmasıdır. Bu kontekstdə zamanın ləngiməsi, retrospektiv xatirələr, daxili monoloqlar və simvolik təsvirlər psixoloji vəziyyətin ekranda ifadə vasitəsinə çevrilir.

Qəhrəmanın düşüncələri, tərəddüdləri, qorxuları və daxili mübarizəsi kadr quruluşu, planların ritmi, işıq-kölgə həlli, pauzalar və səs mühitinin xüsusi təşkili vasitəsilə tamaşaçıya ötürülür. Bu kontekstdə kinematoqrafik baxışın yönləndirilməsi psixoloji təsirin formalaşmasında

mühüm rol oynayır; belə ki, *“hakimiyyət birinci növbədə nəzarətdir, ən yaxşı nəzarət isə bütün nəzərləri lazım bilinən istiqamətə yönəltməkdir”* [2, s. 20]. Bu cür vizual-estetik yanaşma Azərbaycan kinematografiyasında kino dilinin semantik imkanlarını genişləndirərək, estetik ifadə vasitələrinin zənginləşməsinə şərait yaradır. Psixoloji dramda obrazların daxili aləmi yalnız fərdi psixoloji portret kimi təqdim olunmur, eyni zamanda sosial mühit, tarixi yaddaş və ideoloji kontekstlərlə qarşılıqlı əlaqədə açılır. Obrazın psixoloji strukturu cəmiyyətin keçid mərhələləri, sosial ziddiyyətlər və kollektiv travmalarla səsleşərək daha geniş semantik mənə qazanır.

Bu janr milli kino dili üçün xarakterik olan ailə münasibətləri, icma dəyərləri və kollektiv şüur elementlərini fərdi psixoloji təcrübə ilə sintez edərək, həm fərdin, həm də cəmiyyətin mənəvi vəziyyətini ekranda kompleks şəkildə əks etdirir. Psixoloji dramatizmin bu xüsusiyyəti Azərbaycan kinosunda insan taleyinin təkcə şəxsi deyil, həm də ictimai məsuliyyət prizmasından təqdim olunmasına imkan yaradır. Beləliklə, psixoloji dram janrı milli kinematografiyada insanın daxili aləmini, sosial mövqeyini və tarixi yaddaşını vəhdətdə araşdıran aparıcı estetik modellərdən biri kimi formalaşmışdır.

Bu çərçivədə əsas hissədə aparılan təhlillər janrın poetik-estetik prinsiplərini, obraz sisteminin spesifik strukturunu və tamaşaçıya psixoloji təsir mexanizmlərini daha dərinləndirən üzə çıxarmağı qarşıya məqsəd qoyur. Eyni zamanda, Azərbaycan kinosunda psixoloji dramın formalaşma və inkişaf mərhələləri aparıcı rejissorların fərdi yaradıcılıq üslubu və konkret ekran nümunələri əsasında vizual-estetik analizlə təqdim edilir. Bu yanaşma sözügedən filmlərin həm milli kino kontekstində, həm də ümumbəşəri estetik diskurs çərçivəsində əhəmiyyətini əsaslandırmağa imkan verir.

Psixoloji dram janrının əsas estetik xüsusiyyətlərindən biri zaman və məkanın subyektiv qavrayışının ön plana çəkilməsidir. Bu janrda zaman və məkan hadisələrin obyektiv fonu kimi deyil, qəhrəmanın daxili psixoloji vəziyyətini formalaşdıran və şərh edən semantik kateqoriyalar kimi çıxış edir. A. Bazinin vurğuladığı kimi *“kino məkanının real fiziki mövcudluğu tamaşaçının şüurunda əlavə mənalandırma qatları yaradır və bu amil ekran əsərinin psixoloji təsir gücünü əhəmiyyətli dərəcədə artırır”* [1, s.171]. Məhz bu baxımdan kino məkanı psixoloji dramatizmdə passiv dekorativ elementdən çıxaraq, obrazın daxili dünyasının vizual ifadə vasitəsinə çevrilir. Azərbaycan kinosunda zaman və məkanın bu cür subyektiv interpretasiyası milli mədəni yaddaş, ailə münasibətləri və kollektiv şüur anlayışları ilə üzvi şəkildə sintez olunmuşdur. Tarixi təcrübə və sosial münasibətlər ekran məkanında yalnız hadisələrin baş verdiyi mühit kimi deyil, fərdi və kollektiv travmaların daşıyıcısı kimi təqdim edilir. Ailə evi, kənd və ya şəhər məkanı qəhrəmanın psixoloji vəziyyətini formalaşdıran ideya-struktur komponent funksiyasını yerinə yetirir. Bu estetik yanaşma nəticəsində Azərbaycan kinosunda psixoloji dram janrı zaman və məkanın

mənalandırılması baxımından özünəməxsus bədii model formalaşdırmış, insanın daxili aləmi ilə tarixi-sosial reallıqlar arasında vizual-estetik əlaqə yaratmışdır.

Bu nəzəri-estetik çərçivə Azərbaycan kinosunda psixoloji dram janrının konkret ekran nümunələrində zaman və məkanın necə funksionallaşdırıldığını daha aydın şəkildə izləməyə imkan verir. Ayrı-ayrı filmlərin təhlili göstərir ki, psixoloji dramatizmin əsas təsir mexanizmi məhz məkanın ideya yükü və zamanın subyektiv axını vasitəsilə formalaşdırılır. Kino məkanı obrazın psixoloji vəziyyətini açan, onun daxili konfliktlərini strukturlaşdıran fəal dramaturji elementə çevrilir. Bu baxımdan psixoloji dram janrına aid ekran əsərlərində hadisələrin inkişafı məkan daxilində baş verən fiziki hərəkətlərdən daha çox, qəhrəmanın həmin məkana münasibətində və onu necə dərk etməsində ifadə olunur. Azərbaycan kinosunda bu estetik prinsip xüsusilə qapalı və məhdud məkanların - otaq, ev, idarə binası, sosial mühitdən təcrid olunmuş interyerlərin - psixoloji funksionallığı ilə səciyyələnir. Belə məkanlar obrazın daxili tənhalığını, mənəvi sıxıntısını və sosial təzyiq altında qalmasını vizual olaraq intensivləşdirir. Zaman isə ardıcıl xronoloji axından çıxaraq xatirələr, retrospektiv səhnələr və daxili monoloqlar vasitəsilə parçalanmış şəkildə təqdim olunur.

Bu struktur tamaşaçını hadisələrin obyektiv ardıcılığından çox, qəhrəmanın subyektiv psixoloji təcrübəsinə yönəldir. Məhz bu kontekstdə Azərbaycan kinosunun aparıcı psixoloji dram nümunələrində məkan və zaman obrazın daxili dünyasını açan əsas estetik mexanizmlər kimi çıxış edir. Konkret ekran əsərlərinin təhlili bu yanaşmanın janr daxilində necə konseptual sistemə çevrildiyini, psixoloji təsirin hansı vizual və dramaturji vasitələrlə qurulduğunu aydın şəkildə nümayiş etdirir. Aşağıda təqdim olunan film nümunələri – Rasim Ocaqov, Hüseyn Seyidzadə və Arif Babayev yaradıcılığı kontekstində – psixoloji dram janrında zaman-məkan münasibətlərinin estetik funksiyasını əyani şəkildə ortaya qoymağa imkan verir.

Azərbaycan kinosunda psixoloji dram janrının aparıcı ekran nümunələri.

Rasim Ocaqovun Anarın eyniadlı povesti əsasında çəkdiyi “Otel otağı” filmi psixoloji dram janrının fəlsəfi-estetik imkanlarını nümayiş etdirən mühüm ekran əsəridir. Filmdə məkan hadisələrin passiv fonu deyil, qəhrəmanın daxili dünyasını strukturlaşdıran ideya daşıyıcısı kimi çıxış edir. Mişel Fukonun heterotopiya konsepsiyası kontekstində hotel otağı cəmiyyətin normativ məkanlarından kənarda yerləşən, insan şüurunun gizli qatlarını üzə çıxaran “başqa məkan” funksiyasını yerinə yetirir [6]. Qəhrəmanın keçmiş travmalarla üzləşməsi, xatirələr vasitəsilə zamanın qırılması və daxili monoloqun vizual ifadəsi psixoloji dramatik təsirin əsas mexanizmlərini formalaşdırır.

Hüseyn Seyidzadənin “Dəli Kür” filmi psixoloji dram janrının klassik nümunələrindən biri kimi patriarxal düşüncə ilə fərdi instinkt arasında yaranan daxili konfliktləri bədii-estetik səviyyədə ümumiləşdirir. Cahandar ağa obrazı hakimiyyət ehtirası, sevgi ehtiyacı və qorxu arasında parçalanmış mürəkkəb psixoloji tip kimi təqdim olunur. Anar Bürcəliyevin də qeyd etdiyi kimi, “*Cahandar ağa oğlunun gəncliyini öz amallarına qurban verməyə çalışır*” [4, s. 84]. Bu daxili ziddiyyət obrazın psixoloji drammatizmini daha da dərinləşdirir. Kür çayı isə filmdə sadəcə təbii məkan deyil, insan şüuraltısının irrasional qatlarını və taleyin qarşısızalmaz axarını simvolizə edən psixoloji-metaforik struktur funksiyasını daşıyır.

Rasim Ocaqovun “İstintaq” filmində psixoloji konflikt sosial-ideoloji təzyiqlər kontekstində açılır. Film fərdi məsuliyyətlə totalitar sistem arasında yaranan daxili ziddiyyətləri sosial-psixoloji dram müstəvisində ümumiləşdirərək, janrın ideya-estetik imkanlarını dolğun şəkildə nümayiş etdirir. Bu baxımdan “İstintaq” Azərbaycan kinosunda psixoloji dram janrının sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqədə formalaşan konseptual nümunələrindən biri kimi çıxış edir.

Psixoloji dram janrının Azərbaycan kinosunda inkişafı isə yalnız sosial-ideoloji müstəvi ilə məhdudlaşmır, müharibə və milli travma kontekstində insanın daxili mənəvi sınaqlarının bədii ifadəsini də əhatə edir. Bu estetik istiqamətin mühüm nümunələrindən biri olan “Girov” filmində psixoloji drammatizm müharibə şəraitində insanın daxili mənəvi müqavimətinin və Azərbaycan qadınının humanist, qürurlu xarakterinin bədii ümumiləşdirilməsi vasitəsilə ifadə olunur [8, s.596].

Rasim Ocaqovun “İstintaq” filmi Azərbaycan kinosunda sosial-psixoloji dram janrının ən dolğun və konseptual nümunələrindən biridir. “*Film sovet cəmiyyətində mövcud olan gizli kriminal-iqtisadi münasibətlərin insan psixologiyasında yaratdığı deformasiyaları üzə çıxarır*” [4, s.115]. Murad Əbiyev obrazı sosial yüksəliş illüziyası fonunda mənəvi bütövlüyünü itirən fərdin psixoloji modelidir. Onun davranışı Freydin eqo və üst-mən arasında yaranan konflikt konsepsiyası ilə səsleşir. Seyfi Qəniyev obrazı isə vicdanın, daxili etik nəzarətin və mənəvi məsuliyyətin təcəssümü kimi təqdim olunur. O, yalnız hüquqi sistemi deyil, həm də cinayətin psixoloji strukturunu açmağa çalışan şəxsiyyət tipidir. Bu qarşıdurma fərdi məsuliyyətlə totalitar sistem arasında baş verən daxili mübarizənin dramatik modelini yaradır. Film göstərir ki, cinayət yalnız hüquqi hadisə deyil, kollektiv şüurda formalaşmış qorxu, konformizm və mənəvi kompromislərin nəticəsidir.

Elçinin “Ox kimi bıçaq” povesti əsasında rejissor Arif Babayev tərəfindən 1977-ci ildə ekranlaşdırılan “Arxadan vurulan zərbə” filmi sovet Azərbaycan kinosunda psixoloji dram janrının sosial-mənəvi aspektlərini açan mühüm ekran əsərlərindən biridir. Süjetin zahiri olaraq kriminal xətt üzərində qurulmasına baxmayaraq, film mahiyyət etibarilə cinayət hadisəsinin özündən daha çox, həmin hadisənin insan şüurunda və sosial münasibətlər sistemində yaratdığı psixoloji

gərginliyin təhlilinə yönəlir. Ekran əsəri sovet cəmiyyətində formalaşmış etimadsızlıq mühitini, gizli qorxu və qarşılıqlı nəzarət mexanizmlərini fərdi talelər üzərindən ümumiləşdirərək psixoloji dram janrının əsas xüsusiyyətlərini ön plana çıxarır [5, s.111]. Filmdə dramatik konflikt klassik açıq qarşıdurma formasında deyil, obrazların daxili dünyasında baş verən psixoloji sarsıntılar vasitəsilə qurulur. İnsan münasibətlərində yaranan şübhə, tərəddüd və yadlaşma prosesi hadisələrin inkişafından daha çox, personajların davranış modellərində, baxışlarında və pauzalarında ifadə olunur. Rejissor bu vasitələrlə tamaşaçını süjetin xarici məntiqinə deyil, obrazların daxili gərginliyinə fokuslayır və beləliklə, psixoloji dramatik təsirin əsas mexanizmini formalaşdırır. Susqunluq estetikası və dialoqların minimallaşdırılması daxili narahatlığın və gizli qorxuların vizual ifadəsinə çevrilir. “Arxadan vurulan zərbə” filminə sosial mühit obrazların psixoloji vəziyyətini müəyyən edən əsas amil kimi çıxış edir. Etimadın deformasiyası yalnız fərdlərarası münasibətlərin problemi deyil, bütövlükdə cəmiyyətin mənəvi-iqliminin göstəricisi kimi təqdim olunur. Qarşılıqlı şübhə, daimi nəzarət hissi və təhlükə gözləntisi personajların davranış stereotiplərini formalaşdırır, onların daxili azadlığını məhdudlaşdırır və mənəvi bütövlüyünü sarsıdır. Bu baxımdan film fərdi psixoloji böhranları sosial-ideoloji kontekstlə üzvi şəkildə əlaqələndirərək janrın ictimai dərinliyini artırır. Obrazların psixoloji portretinin yaradılmasında mimika, baxışların semantik yüklənməsi və məkanın sıxlaşdırılmış dramaturgiyası xüsusi rol oynayır. Kamera hərəkətlərinin məhdudluğu, qapalı interyerlər və vizual ritmin gərginliyi personajların daxili çıxılmazlığını gücləndirir. Bu estetik həll tamaşaçıda yalnız empatiya deyil, eyni zamanda psixoloji refleksiya yaradır: insanın daim nəzarət altında olduğu bir mühitdə mənəvi seçim imkanlarının necə daraldığı hiss olunur. Beləliklə, film psixoloji dram janrına xas olan “daxili təzyiq” effektini vizual dil vasitəsilə ardıcıl şəkildə reallaşdırır. Nəticə etibarilə, “Arxadan vurulan zərbə” filmi sovet Azərbaycan kinosunda psixoloji dram janrının sosial-psixoloji mahiyyətini açan konseptual ekran əsəri kimi dəyərləndirilə bilər. Film konkret kriminal hadisənin təsvirindən çıxaraq, müəyyən tarixi mərhələdə etimad, vicdan və mənəvi məsuliyyət anlayışlarının necə aşındığını göstərən ümumiləşdirilmiş bədii modelə çevrilir. Bu xüsusiyyətləri ilə ekran əsəri insan psixikasının gərgin situasiyada parçalanma mexanizmlərini açır və psixoloji dram janrının milli kino məkanında ideya-estetik potensialını daha da genişləndirir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan kinosunda psixoloji dram janrı ayrı-ayrı fərdi talelərin bədii təhlili vasitəsilə konkret tarixi mərhələlərin, sosial mühitlərin və ideoloji atmosferin ümumiləşdirilmiş mənəvi-psixoloji portretini yaradır. Bu janrda insan obrazı yalnız hadisələrin daşıyıcısı kimi deyil, zamanın mənəvi gərginliyini, kollektiv yaddaşın travmalarını və fərdi məsuliyyət dilemmasını özündə cəmləyən mürəkkəb psixoloji struktur kimi təqdim olunur. Qəhrəmanların daxili konfliktləri, vicdanla qorxu, şəxsi seçimlə sosial təzyiq arasında yaşadıkları

ziddiyyətlər milli mentalitetin və tarixi təcrübənin estetik ifadəsinə çevrilərək ekran məkanında dərin semantik qatlar formalaşdırır. Psixoloji dram janrı Azərbaycan kinosunda milli kino dilinin formalaşmasına ciddi təsir göstərmiş, vizual simvolikanın, pauzanın, baxış dramaturgiyasının və məkanın psixoloji funksiyasının fəallaşmasına şərait yaratmışdır. Obraz sisteminin çoxqatlı şəkildə qurulması, xarici hadisələrin daxili psixoloji proseslərə tabe edilməsi və ekran zamanının subyektiv qavrayışla əlaqələndirilməsi janrın estetik imkanlarını genişləndirmişdir. Nəticədə tamaşaçı ilə ekran arasında təkcə emosional empatiya deyil, həm də intellektual refleksiya yaradan dialoq formalaşmış, kino əsəri fərdi təcrübədən çıxaraq ictimai-mənəvi düşüncə müstəvisinə yüksəlmişdir. Bu baxımdan psixoloji dram janrı Azərbaycan kinematoqrafiyasında həm bədii-estetik inkişafın, həm də milli özünüdərkə mühüm daşıyıcılarından biri kimi çıxış edir.

Müzakirə və qənaətlər

Aparılan tədqiqatın nəticələri göstərir ki, 1960-1990-cı illər Azərbaycan kinosunda psixoloji dram janrının intensiv inkişaf mərhələsi kimi səciyyələndirilə bilər. Məhz bu dövrdə milli kinematoqrafiyada insanın daxili aləminə, mənəvi seçiminə və psixoloji ziddiyyətlərinə yönəlmiş bədii maraq sistemli xarakter almış, psixoloji dramatik düşüncə müstəqil estetik model kimi formalaşmağa başlamışdır. Sosial-siyasi dəyişikliklər, ideoloji təzyiqlər və cəmiyyətin daxili transformasiyaları fonunda fərdin psixoloji vəziyyəti kino təhkiyəsinin mərkəzinə çəkilmişdir.

Tədqiq olunan ekran nümunələri sübut edir ki, bu mərhələdə psixoloji dram janrının əsas dramaturji xətti xarici hadisə dinamikasına deyil, qəhrəmanın daxili konfliktlərinə, vicdanla qorxu, şəxsi məsuliyyətlə sosial konformizm arasında yaşanan ziddiyyətlərə əsaslanmışdır. İnsan taleyi artıq yalnız sosial rol və funksiyalar çərçivəsində deyil, mürəkkəb psixoloji struktur və mənəvi seçim problemi kimi təqdim edilmişdir. Bu yanaşma milli kinoda obrazın estetik dərinliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Rasim Ocaqov, Arif Babayev və Hüseyn Seyidzadə kimi rejissorların yaradıcılığı psixoloji dram janrının konseptual formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Onların filmlərində süjetin zahiri hərəkəti minimuma endirilərək, obrazların daxili vəziyyətini ifadə edən vizual simvolika, məkan dramaturgiyası, pauzalar və baxış dramaturgiyası ön plana çəkilmişdir. Kino dili hadisələri izah edən vasitədən çıxaraq, insan şüurunun, şüuraltı impulsların və daxili gərginliyin estetik ifadə mexanizminə çevrilmişdir. Araşdırma nəticələri göstərir ki, psixoloji dram janrı Azərbaycan kinosunda yalnız fərdi psixoloji portretlərin yaradılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda konkret tarixi dövrlərin sosial-ideoloji atmosferini ümumiləşdirən bədii model funksiyasını yerinə yetirir. Fərdi talelər vasitəsilə kollektiv yaddaşın travmaları, cəmiyyətin mənəvi deformasiyaları və sosial məsuliyyət anlayışının böhranı ekran müstəvisində əks olunur. Bu isə psixoloji dramtizmi milli kinematoqrafiyanın ictimai-estetik funksiyasının mühüm komponentinə

çevirir. Müzakirə olunan filmlərin təhlili sübut edir ki, psixoloji dram janrında zaman və məkanın subyektiv qavrayışı, retrospektiv strukturlar və daxili monoloqlar milli kino dilinin əsas ifadə vasitələrindən birinə çevrilmişdir. Bu estetik yanaşma tamaşaçı ilə ekran arasında yalnız emosional empatiya deyil, həm də intellektual refleksiya yaradan dialoq formalaşdırmışdır. Kino əsəri hadisəni təqdim edən vasitə olmaqdan çıxaraq, insanın mənəvi vəziyyətini və psixoloji məsuliyyətini dərk etməyə yönəlmiş estetik məkana çevrilmişdir.

Aparılan tədqiqat əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, psixoloji dram janrı Azərbaycan kinosunun bədii-estetik sistemində aparıcı və konseptual istiqamətlərdən biri kimi formalaşmışdır. Bu janr milli kino dilinin poetik imkanlarını genişləndirmiş, insan obrazının çoxqatlı psixoloji təhlilinə şərait yaratmış və milli kinematoqrafiyanın estetik yetkinliyini təmin edən mühüm amilə çevrilmişdir. Psixoloji dramatizmin inkişafı Azərbaycan kinosunun həm daxili bədii təkamülünü, həm də dünya kino prosesinə inteqrasiyasını şərtləndirən əsas estetik faktorlardan biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Yekun nəticə

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirib bu qənaətə gəlmək mümkündür ki, psixoloji dram janrı Azərbaycan kinosunun bədii-estetik sistemində aparıcı və konseptual istiqamətlərdən biri kimi formalaşmışdır. Bu janr milli kinematoqrafiyanın inkişaf mərhələlərində yalnız tematik zənginlik yaratmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda ekran düşüncəsinin dərinləşməsinə, insan obrazının daxili aləminin çoxqatlı bədii təhlilinə şərait yaratmışdır. Psixoloji dram nümunələrində hadisələrin xarici dinamikası arxa plana keçərək, fərdin şüuraltı prosesləri, mənəvi seçimləri və daxili ziddiyyətləri əsas dramaturji xətti təşkil etmişdir ki, bu da janrın fəlsəfi-estetik tutumunu əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir.

Janrın inkişaf mərhələləri Azərbaycan cəmiyyətinin keçdiyi mürəkkəb tarixi-sosial transformasiyalarla sıx bağlıdır. Müxtəlif dövrlərdə formalaşan psixoloji dram nümunələri milli düşüncə tərzinin dəyişən prioritetlərini, kollektiv yaddaşda möhkəmlənmiş travmatik təcrübələri və fərdi məsuliyyət anlayışının təkamülünü ekran müstəvisində əks etdirmişdir. Bu filmlərdə fərdi talelər ictimai reallıqlardan təcrid olunmuş şəkildə deyil, əksinə, konkret ideoloji, sosial və mənəvi kontekst daxilində təqdim olunaraq ümumiləşdirilmiş dövr portretinə çevrilmişdir. Beləliklə, psixoloji dram janrı insan taleyi ilə zamanın ruhu arasında üzvi əlaqəni bədii-estetik baxımdan əsaslandırان mühüm kino modelini formalaşdırmışdır.

Psixoloji obrazın estetik modelləşdirilməsi milli kino dilinin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Obrazların daxili aləminin vizual simvolika, məkan dramaturgiyası, pauzaların semantik yüklənməsi və subyektiv zaman quruluşu vasitəsilə açılması Azərbaycan kinosunda yeni

ifadə imkanları yaratmışdır. Bu yanaşma kino dilinin sadəcə hadisə nəql edən vasitə olmaqdan çıxaraq, insan psixikasının dərin qatlarını təhlil edən estetik mexanizmə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə psixoloji dram janrı milli kinematoqrafiyanın poetik imkanlarını genişləndirərək onun bədii müstəqilliyini və estetik yetkinliyini təmin edən əsas istiqamətlərdən biri kimi çıxış etmişdir.

Ümumilikdə, psixoloji dram janrı Azərbaycan kinosunun dünya kino prosesinə integrasiyasında da mühüm rol oynamışdır. İnsan psixologiyasının universal problemlərinin – vicdan, məsuliyyət, azadlıq, qorxu və seçim dilemmasının milli kontekst daxilində təqdim olunması bu filmləri lokal çərçivədən çıxararaq ümumbəşəri estetik diskursa daxil etmişdir. Bu baxımdan psixoloji dram janrı Azərbaycan kinematoqrafiyasının həm milli kimliyini qoruyan, həm də onu global kino mədəniyyəti ilə dialoqa daxil edən strateji bədii istiqamət kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Andra, B. What is Cinema? / B.Andra, translated from French by T.Barnard. – Montreal: Caboose, – 2009. – 214 p.
2. Bədəlov, N. Kino və ideologiya // Ədəbiyyat. – 2019, 17 avqust. – s.20-22.
3. Bordwell, D. Film Art: An Introduction / D.Bordwell, K.Thompson. – New York: McGraw-Hill Education, – 2017. – 512 p.
4. Bürcəliyev, A.M. Azərbaycan kinosunun tarixi və inkişafı / A.M.Bürcəliyev. – Bakı: BSU, – 2001. – 138 s.
5. Əfəndiyev, E.İ. Bir görüşün tarixçəsi: povest, kinopovest və hekayələr / E.İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azərnəşr, – 1977. – 337 s.
6. Foucault, M. Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977 / M.Foucault. – New York: Pantheon Books, – 1980. – 270 p.
7. Jung, C.G. The Archetypes and the Collective Unconscious / C.G.Jung.– Princeton: Princeton University Press, – 1981. – 470 p.
8. Kazımsadə, A.Ə. Kino və zaman: 1923-2016 / A.Ə.Kazımsadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2016. – 780 s.

НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ ЭТАПОВ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЖАНРА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ДРАМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ КИНО

АББАСАГА АЛИЗАДЕ

Диссертант Азербайджанского Государственного Университета Культуры и Искусств

Резюме

В статье в научно-теоретическом аспекте анализируются этапы формирования и развития жанра психологической драмы в азербайджанской кинематографии. Актуальность исследования обусловлена необходимостью переосмысления проблемы эстетического моделирования психологического образа и внутреннего конфликта в национальном кино с позиций современного искусствоведения. Целью исследования является выявление основных идейно-содержательных особенностей, поэтико-эстетических принципов и траектории развития жанра психологической драмы в азербайджанском кино на основе анализа ведущих экранных произведений. В рамках исследования типологические характеристики жанра обобщаются на основе системного анализа фильмов различных исторических периодов, что позволяет сформулировать концептуальные выводы. Выбранные методологические подходы дают возможность многопланово исследовать механизмы выражения психологического драматизма на языке кино. В исследовании использованы структурно-семиотический, сравнительно-исторический и психоаналитический методы. В результате установлено, что жанр психологической драмы в азербайджанском кино трансформировался в одно из ведущих эстетических направлений, отражающих синтез индивидуального сознания, коллективной памяти и социальных реалий. Результаты статьи имеют теоретическое и практическое значение для научной интерпретации истории национального кино и преподавания теории кино.

Ключевые слова: азербайджанское кино, психологическая драма, киноэстетика, внутренний конфликт, система образов, экранная психология.

SCIENTIFIC ANALYSIS OF THE STAGES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE PSYCHOLOGICAL DRAMA GENRE IN AZERBAIJANI CINEMA

ABBASAGA ALIZADE

PhD candidate at the Azerbaijan State University of Culture and Arts

Abstract

The article examines, from a scholarly and theoretical perspective, the stages of formation and development of the psychological drama genre in Azerbaijani cinema. The relevance of the study is determined by the need to reconsider the problem of aesthetic modeling of the psychological image and inner conflict in national cinema from the standpoint of contemporary film studies. The aim of the research is to identify the principal ideological and thematic characteristics, poetic and aesthetic principles, and the trajectory of development of the psychological drama genre in Azerbaijani cinema based on an analysis of leading screen works. Within the framework of the study, the typological features of the genre are generalized through a systematic analysis of films from different historical periods, which makes it possible to formulate conceptual conclusions. The selected methodological approaches enable a multidimensional examination of the mechanisms through which psychological dramatism is expressed in cinematic language. The research employs structural-semiotic, comparative-historical, and psychoanalytic methods. As a result, it is established that the psychological drama genre in Azerbaijani cinema has evolved into one of the leading aesthetic directions, reflecting a synthesis of individual consciousness,

collective memory, and social realities. The findings of the article are of theoretical and practical significance for the scholarly interpretation of national cinema history and for the teaching of film theory.

Keywords: Azerbaijani cinema, psychological drama, film aesthetics, inner conflict, system of images, screen psychology.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 24.10.2025

Qəbulolunma tarixi: 10.11.2025